

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

GÜNEY - DOĞU AVRUPA
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

10 - 11

1981 - 1982

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ

1983

OSMANLI İKTİSAD TARİHİ BAKIMINDAN
KONSOLOS RAPORLARININ EHEMMİYET VE KIYMETİ *

Mübahat S. KÜTÜKOĞLU

Yabancı tüccarlara, Osmanlı topraklarında ticaret yapma imkânı veren ahidnâmeler, bu tüccarların mensub oldukları devletlerin konsolosluklar açmaları ve vatandaşlarının işlerini yürütmeleri hakkını tanımış¹; böylece İmparatorluğun belli başlı merkezlerinde konsolosluklar kurulmuştu². Konsolosların vazifelerinden biri de, kendi bölgelerindeki her türlü haberi, fakat özellikle iktisâdî durumu, muntazaman Hariciyelerine aktarmaktı. İşte bu yazıda, iktisâdî tarihimiz bakımından pek ehemmiyetli olan konsolos raporlarından İngilizlere âid bulunanlarda temas edilen meseleler üzerinde durulacaktır.

Hiç şübhe yok ki, en mühim bilgileri ihtiva eden konsolos raporları, sahil şehirlerinden gönderilmiş olanlardır. Zira dış ticaret, büyük çapta deniz yoluyla yapılmaktaydı. Sahil şehirlerinin başında da İstanbul, İzmir, Selânik, Beyrut, İskenderun ve Trabzon limanları gelmekteydi.

Bu liman şehirlerinden, raporlarda verilen ilk bilgiler, daima limandaki gemi hareketleriyle ilgilidir. Her senenin son günü veya -muhtemelen- gönderilecek bilgilerin geç toplanması sebebiyle- müteâkib senenin ilk aylarında raporlar tanzim edildiğinde, bahis konusu sene içinde limana girip çıkan gemilerin taşıdığı bayrağa göre milliyeti, buharlı veya yelkenli oluşuna göre sayıları, bunlardan ne kadarının yüklü, ne kadarının safra ihtiva ettiği, bazı limanlarda gemilerdeki tayfa sayısı ve geminin tonağı

* Bu yazıyı, konsolos raporları üzerine ilk defa dikkatimi çeken muhterem hocam Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'ın aziz hatırasına ithaf ediyorum.

1 Fransız ahidnâmelerinde konsoloslarla ilgili hususlar için *Mecmua-i Muâhedat*, (İstanbul) 1294, I, 8, 13, 17; İngiliz ahidnâmelerindekiler için ise Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri*, I, Ankara 1974, s. 22 vd.'na bk.

2 Kütükoğlu, *Aynı eser*, s. 46-47.

gibi hususların kayd edildiği görülmektedir. 1863'de İzmir Limanına giren İngiliz gemileri şöyle gösterilmiştir³.

	Toplam Gemi Sayısı			Toplam Tonaj		
	Yüklü	Safralı	Toplam	Yüklü	Safralı	Toplam
Buharlı Gemi	93	2	95	92482	948	93430
Yelkenli Gemi	90	69	159	20622	10106	30728
Toplam	183	71	254	113104	11054	124158

Tetkik konusu olan raporlarda ağırlık İngiliz ticaretinde olduğu için, çoğunda İngilizlere âid bilgiler daha teferruatlı bir şekilde tablolar halinde verilmiş, sonra toplamalar, diğer milletlere âid tablolarda tekrarlanmıştır. Meselâ, Osmanlı gemileri de dahil olmak üzere 1865 senesinde Selânik Limanına girip çıkan yelkenli ve buharlı gemilerin sayı ve tonajları, Konsolos Wilkinson'ın 20 Nisan 1866 tarihli raporunda şöyle gösterilmiştir⁴.

Geminin taşıdığı bayrak	G e l e n		G i d e n	
	Gemi sayısı	Tonaj	Gemi sayısı	Tonaj
İngiltere				
yelkenli	20	3963	26	5733
buharlı	2	872	2	872
Fransa				
yelkenli	2	477	2	477
buharlı	113	61168	113	61168
Avusturya				
yelkenli	34	7301	34	7301
buharlı	31	14003	31	14003
Rusya				
yelkenli	9	2529	9	2529
İtalya				
yelkenli	35	7467	33	7169
buharlı	2	1201	2	1201

³ İzmir Konsolosu Cumberbatch'ın 30 Kasım 1864 tarihli raporu: *Accounts and Papers* (İngiliz Parliamentosuna sunulan raporlar serisi) (A.P.); 1865/LIII, 121.

⁴ A.P. 1866/LXX, 339.

Geminin taşıdığı bayrak	G e l e n		G i d e n	
	Gemi sayısı	Tonaj	Gemi sayısı	Tonaj
Yunan				
yelkenli	293	27425	293	27425
buharlı	37	11400	37	11400
Osmanlı				
yelkenli	124	13245	124	13245
buharlı	40	21000	40	21000
Prusya				
yelkenli	4	1284	4	1284
Toplam	746	173335	750	174807

Zaman zaman diğer bilgiler yanında geminin adı, limana giriş tarihi, nereden geldiği ve ihtiva ettiği yükün cinsinin verildiği listelere de rastlanmaktadır. Buna misâl olarak İzmir Konsolosu R.W. Brant'ın 31 Aralık 1833 tarihli raporunun⁵ eki kayd edilebilir. Bu liste Başbakanlık Arşivinde çeşidli tasniflerde dağınık halde bulunan İzmir Efrenç Gümrüğü kayıtlarıyla benzerlik gösterir. Esasen, konsoloslar da zaman zaman raporlarında bunu açıkca ifade etmekte; gemi hareketi ve ticaret hacmiyle ilgili bilgileri gümrüklerdeki resmî kayıtlardan çıkardıklarını bildirmektedirler. Meselâ, İzmir Konsolosu Anthony Hayes, 31 Ocak 1789 tarihli raporunda⁶ bu hususu belirttiği gibi, Kayseri Konsolosu Suter da 28 Şubat 1844 tarihli raporunda⁷ Kayseri'deki gümrüklerin lâğv edilmiş olmasından dolayı, ihrâcat ve idhalât miktarları hakkında bilgi edinmenin imkânsız olduğunu; Erzurum Konsolosu James Brant ise 7 Şubat 1838 tarihli raporunda⁸ Erzurum'un ticaretine dair istatistikî bilgileri gümrüklerden alamadıklarını, ekli olarak gönderdiği Trabzon Konsolosu raporundaki rakamların ise Türk resmî kayıtlarından çıkarılmış olmayıp, gayr-ı resmî olarak toplanan rakamlardan ibâret bulunduğunu, bu yüzden hakikati tam olarak gösteremeyeceğini ifade etmektedir.

Raporlarda verilen istatistikî bilgilerin Türk resmî kayıtlarından alındığına bir başka örnek de İstanbul Konsolosu raporlarından verile-

5 Public Record Office (İngiliz Devlet Arşivi), Foreign Office (F.O) 78 (Turkey)/242, 52a-56b.

6 F.O. 78/10'dan naklen M.S. Kütükoğlu, «Osmanlı Gümrük Kayıtları», *Osmanlı Araştırmaları*, I, İstanbul 1980, s. 227.

7 F.O. 78/573.

8 F.O. 78/338.

bilir. İstanbul Konsolosu raporlarında 1880'e kadar ihrâcat ve idhalât kıymetleriyle alâkalı bilgilere pek rastlanmamakta, daha ziyâde limandaki gemi hareketlerine âid istatistikî bilgiler verilmektedir⁹. 26 Haziran 1883 tarihli raporunda¹⁰ ise Konsolos Wrench, Türk gümrüklerince ilk defa 1296 (1880-81) yılına âid ihrâcat-idhalât istatistiklerinin neşr edildiğini bildirmekte ve bu neşirden alınmış, idhalât-ihrâcat kıymetlerinin memleketlere göre dağılışını gösteren bir tablo vermekte¹¹; müteâkıb senelerde de resmî neşriyattan aktarmalara devam etmektedir.

Gemi hareketinden sonra, ikinci sırada, idhal ve ihrac edilen malların cinsi ile o sene zarfında ihrâcat ve idhalât kıymetlerine yer verilmiştir. Trabzon gibi transit ticaretinin ağır bastığı merkezlerde, transit malları ile dahilde sarf edilecekler ayrı ayrı gösterilmiştir. Bu kıymetler, bazan hem kuruş, hem İngiliz lirası olarak, bazan da sadece sterlinge çevrilmiş rakamlar şeklinde verilmiştir. Elbette, bizim için, birinci şekil tercihe şâyândır. Ancak, raporlarda çok zaman kaydedilen bir diğer önemli husus, aylık kur fiatları, bu müşkili halletmemizi mümkün kılmaktadır. Gerçekten, kur fiatlarının muntazam bir şekilde belirtilmesi, sadece idhalât ve ihrâcat kıymetlerinin Türk parasına çevrilmesinde değil, aynı zamanda, Türk ve İngiliz paraları arasındaki münâsebetin çeşidli bölgelerde ne şekilde değiştiğinin tesbiti bakımından da ehemmiyetli görünmektedir.

9 1861-1878 yıllarına âid bu raporlara dayanılarak hazırlanmış bir deneme için bk. Fügen Ünlü, *İngiliz Konsolos Raporlarına Göre İstanbul'un İktisâdî Hayatı (1861-1878)*, Tarih Mezuniyet Tezi, İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi Tarih Seminer Kitablığı, nr. 3254.

10 A.P. 1883/LXXIV, 1724.

11 Burada hemen belirtmek gerekir ki, ilk Osmanlı dış ticaret istatistiği 1296 değil 1294 mâli (1878-79) yılına âiddir. İlk senelerde taş basması olarak neşr edilen bu istatistikler, Celâl Aybar tarafından bir düzenlemeye tâbi tutularak *Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Muvazenesi 1878-1908* (Ankara 1939) adı altında neşr edilmiştir. Ancak bu neşirdeki rakamları Avrupa devletlerinin dış ticaret istatistikleriyle karşılaştıran bazı yazarlar, bunlardaki idhalâtın, Avrupa istatistiklerine göre yüksek, ihrâcatın ise düşük gösterilmiş olduğu neticesine varmışlardır. Buna sebep olarak ise, idhalâtta *cif* (fiat+sigorta+navlun) ücretlerinin binerek kıymetin artmış olduğu, ihracatta ise *fob* (free on board yani sigorta ve navlun gibi ücretler eklenmeksizin) fiatı üzerinden hesaplanmış olması dolayısıyla düşük görüldüğünü ifade etmektedirler (E. Pech, *Manuel des sociétés anonymes fonctionnant en Turquie*, Constantinople 1911'den naklen Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisâdî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1970, s. 185. Şevket Pamuk, «Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar, 1830-1913» *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, ODTÜ Gelişme Dergisi 1979-1980 Özel Sayısı, Ankara 1981, s. 184 vd.).

Öyle anlaşıyor ki, Türk parasının, Avrupa paraları karşısındaki kıymeti dalgalanmaya bırakılmıştır. Döviz fiatları, şehirden şehire farklı olduğu gibi, aynı şehirde de devamlı değişmekte, yükselip alçalmalar, birbirini takip etmektedir. Aylık kur fiatlarının muntazam olarak verildiği İzmir'de 1867-72 yıllarında bir sterlingin kıymeti 108-111 kuruş; yıllık ortalamalar ise 109,25 - 109,95 kuruş arasında değişmiştir¹².

Selânik'de ise sterling 1867'de İzmir'e nazaran biraz düşük fiattan muâmele görmüştür. Bu yılın ortalaması İzmir'de 109,5 kuruş iken Selânik'de 108,29 kuruştur. 1870'de durum tersine dönmüş, İzmir'de ortalama 109-110 kuruş¹³ iken Selânik'de 110,59 kuruşu bulmuştur¹⁴.

12 1867-1872 yıllarında İzmir'de sterling kıymetindeki değişimler						
Aylar	1867	1868	1869	1870	1871	1872
Ocak	110	108	109,5	110		111
Şubat	109	109	110	109		110
Mart	110	109	110	110		109
Nisan	110,5	110	110,5	108,5		109,5
Mayıs	110,5	110	111	109		109
Haziran	110	109	110	110		108,5
Temmuz	108	109,5	110,5	110		109
Ağustos	108,5	109	109	108		108,5
Eylül	109	109	110	110		108
Ekim	109,5	109,5	109	109		109
Kasım	110	109,5	110	109		109
Aralık	109	110	110	110		110
Ortalama	109,5	109,29	109,95	109,37	109-110	109,29

Bu rakamlar A.P.'de neşr edilmiş İzmir konsolos raporlarından çıkarılmış olup faydalanılan cildler şöyledir :

1867 : 1868-69/LIX, 478;	1870 : 1871/LXVI, 1095;
1868 : 1870/LXIV, 80;	1871 : 1872/LVIII, 1361;
1869 : 1871/LXV, 357;	1872 : 1873/LXV, 1148.

13 A.P. 1871/LXVI, 452.

14 1867 ve 1870 yıllarında Selânik'de sterling kıymetindeki değişimler şöyle tesbit edilmektedir :

Aylar	1867	1870
Ocak	108,75	109,75
Şubat	108	110
Mart	108,5	110,37
Nisan	109,12	110,12
Mayıs	109,5	110,25
Haziran	108,75	109,37
Temmuz	108,5	111
Ağustos	108	112,25
Eylül	107	112,5

Beyrut'a gelince: 1861'de sterlingin kıymeti 119,75 - 122,5 arasında değişmekte idi. Aynı yılın ortalaması ise 120,416 - 121,373 kuruş bulunmaktadır¹⁵.

İstanbul ve Beyrut gibi bazı şehirlerde ayrıca, üç aylık bonoların Londra'da muâmele gördüğü fiatlara âid rakamlara da yer verilmiştir. İstanbul konsolosu Logie'nin 1864 yılına âid raporunda¹⁶, Osmanlı Bankası bir sene önce kurulmuş olmasına rağmen, banka senedi ile ticârî senedler tefriki yapılmaksızın tek rakam verildiği halde, ticaretin 2/3'sinin senedle yapıldığı Beyrut'ta 1871'de banka senedleriyle ticârî senedlerin farklı fiatlardan muâmele gördüklerini tesbit etmekteyiz¹⁷.

Bazı raporlarda, ticârî emtianın idhal ve ihrac edilen miktarlarıyla gerek ihrac limanında, gerekse İngiltere'deki pazar fiatları da Türk ve İngiliz parası olarak verilmiştir. İzmir konsolosu raporlarında sadece belli başlı birkaç mal değil, hemen bütün ihrac ve idhal mallarının İzmir'deki fiatları tablolar halinde İngiliz parası olarak gösterilmiştir. Bu suretle fiatların seyrini takip etmek mümkün olmaktadır. Bir fikir vermek üzere bazı malların çeşitli tarihlerdeki fiatları çıkarılmıştır¹⁸.

Ekim	107	111,12
Kasım	108	110,37
Aralık	108,25	110
Ortalama	108,29	110,59

Kaynaklar : 1867 : A.P. 1867-68/LXVIII, 585; 1870 : 1871/LXVI, 776.

15 Konsolos Moore'un Ağustos 1862 tarihli raporu: A.P. 1863/LXX, 450.

16 20 Haziran 1865 : A.P., 1866/LXIX, 928.

17 1871'de Beyrut'taki üç aylık senedlerin Londra'daki işlem gördüğü fiatlar aylara göre şöyleydi :

Aylar	Osmanlı Bankası senedleri	Ticârî senedler
Ocak	126,25	125,5 -126
Şubat	126,25-126,5	125,37-126
Mart	126,5 -127,12	126,25-126,5
Nisan	127,12	126,25-126,5
Mayıs	126,75	125,75-126,25
Haziran	125,37-126,25	125 -125,75
Temmuz	126,25	124,75-125,75
Ağustos	125,37-126,25	125,37-125,75
Eylül	125,12-126,25	124,5 -125,75
Ekim	125,12-125,37	124,5 -125,37
Kasım	125,12	124,5
Aralık	125,12-126	124,5 -125,37

(A.P. 1872/LVIII, 867).

18 1864 : A.P. 1866/LXIX, 597-98;
1868 : 1870/LXIV, 79-80;

1872 : 1873/LXV, 1147-48;
1876 : 1877/LXXXIII, 1044, 1046.

İdhal malları

Malın cinsi	Birim mikdarı	1864			1868			1872			1876		
		£	s.	d.	£	s.	d.	£	s.	d.	£	s.	d.
Anason	cwt.	1	10	0	2	12	6	3	0	0	3	0	0
Kömür	ton	2	2	0	1	15	0	2	12	0	2	2	0
Kırmız	lb.	0	5	0	0	5	0	0	4	0	0	5	0
Kahve	cwt.	3	18	0	3	10	0	5	0	0	4	10	0
Çivit	lb.	0	9	0	0	10	0	0	10	0	0	7	0
Piring	cwt.	1	4	0	1	5	0	1	5	0	0	14	0
Çelik	»	2	0	0	1	10	0	2	10	0	1	0	0
Çay	lb.	0	3	0	0	3	6	0	3	10	0	3	0
Çinko	cwt.	1	16	0	2	5	0	2	15	0	2	10	0

İhrac malları

Malın cinsi	Birim mikdarı	1864			1868			1872			1876		
		£	s.	d.	£	s.	d.	£	s.	d.	£	s.	d.
Arpa	qrs.	0	13	6	1	6	0	0	19	0	0	18	0
Krom	ton	9	0	0	7	15	0	4	0	0	5	0	0
Koza	cwt.	32	0	0	36	0	0	42	0	0	28	0	0
M. kökü	sandık	8	0	0	7	15	0	2	10	0	3	0	0
Kökboya	cwt.	1	19	0	2	5	0	2	10	0	0	16	0
Afyon	lb.	0	13	6	0	19	0	1	8	0	1	1	0
İncir	cwt.	1	15	0	1	14	6	2	5	0	1	12	0
Tütün	lb.	0	4	0	0	4	0	0	3	0	0	4	0
Cehri	cwt.	3	15	0	6	0	0	7	5	0	2	15	0

İdhal ve ihrac mallarının verildiği listelerle fiatlar arasında bağlar kurmak ve bu bağları kurarken yine aynı raporlarda daima rastlanan belli başlı mahsüllere âid, mahsul durumu ile ilgili olarak verilen bilgileri göz önünde bulundurmamak, bizi pek mühim neticelere götürebilecektir. İhracatın az oluşu veya ticaretteki durgunluk, genellikle yağmur ve dolu gibi tabiat olayları dolayısıyla mahsûlün kıt olduğu senelere rastlamakla beraber, harb ve salgın hastalık senelerinde de benzeri durumlar görülmekte ve bunlar raporlara aks etmektedir. Birinciye misal olarak topraklarının pamuk ekimine müsâid olduğu anlaşılan Selânik havâlisinde 1864 senesinde pamuk mahsûlünün 1863'e nazaran dört misli iken şiddetli

yağmurun tesiriyle bir önceki senenin 1/4'i kadar mahsûl alındığı gösterilebilir¹⁹.

Rus harbinin (1877-78) ticaret üzerindeki menfi tesiri de konsolos raporlarına aks etmiştir. 1882'de Erzurum'da tüccarın, artık pahalı mallar idhal etme imkânı bulamadığı, on sene önce son derece dolu olan dükkânların, ancak yaşamak için zarûrî maddeleri satmaktan öteye geçemediklerine Konsolos Vekili Eyre'in 30 Haziran 1883 tarihli raporunda²⁰ işaret edilmektedir.

Kötü iklim şartlarıyla siyâsî buhranların bir araya gelmesi halinde daha da ciddî durumların ortaya çıktığı görülmektedir. Meselâ, Suriye'de 1870'de yaşanan buhran, Konsolos Vekili Jago'nun raporuna aks etmiştir. Jago, 1871 senesine âid, Suriye'nin iktisâdî durumu ile ilgili raporunda, son senelerde mahsûlün kötü olduğu, 1870'de ise bunun had seviyeye vardığı, aynı sene, Fransa harbinin de ticarete menfi yönde tesir ettiğini belirtmekte ve Fransa'ya yapılan ipek ihracatında durgunluk baş göstermesi, diğer taraftan hububat idhali için büyük meblâğların ödenmesinin para piyasasında bir darlık meydana getirdiği, bunun neticesinde 1857'den beri görülmemiş şiddetli bir ticârî krizin ortaya çıktığı, 1871 haziranı sonuna kadar durumun ciddiyetini koruduğu, ekimden itibaren ise piyasanın yeniden canlanmaya başladığı; bu buhranın, türedi müesseseleri sahnedan çekilmeye zorlaması bakımından hayırlı olduğu, ancak büyük tahribata uğrayan ziraatın eski haline gelebilmesinin seneler geçmesini gerektireceğine işaret etmekte; ayrıca, buhranın gümrük gelirlerine de menfi yönde tesir ettiğini rakamlarla göstermektedir²¹.

1876 senesine âid İzmir konsolosu raporunda da yine, siyâsî durumdaki gerginliğe kötü iklim şartlarının eklendiği; hasat mevsimindeki yağmurların, başta hububat olmak üzere bazı mahsullerde verimin ve buna bağlı olarak da özellikle zarûrî olmayan maddelerde tüketimin azalması-

19 Selânik Konsolosu Wilkinson'ın 3 Mayıs 1865 tarihli raporu : A.P. 1866/LXIX, 466.

20 A.P. 1883/LXXIV, 1749.

21 13 Mart 1871 itibâriyle son üç senelik gümrük gelirleri şöyle idi :

Seneler (mâli)	Yabancıların ödedikleri		Dâhilî gümrük £	Toplam (tütün, içki, tuz dahil) £
	İhrac £	İhrac+İdhal £		
1868-69	10 757	96 593	68 123	252 832
1869-70	6 050	100 987	71 100	265 241
1870-71	2 877	78 061	58 147	221 680

(A.P. 1872/LVIII, 852-53.)

na, tüketimin azalmasının ise fiatlarda düşüslere sebebiyet verdiğine temas olunmaktadır²².

İmparatorluk topraklarından hayli uzak memleketlerdeki harblerin de Anadolu ticareti üzerindeki menfî tesirleri bu raporlarda takib edilebilmektedir. Gerçekten, bir ihrac maddesi olan ve en iyisi Kayseri'de yetişen cehrîn²³, 1840'lardaki Çin harbi dolayısıyla tıpkı afyon²⁴ gibi ihracında buhranlı bir devreye girildiği²⁵, fakat Çin'le İngiltere arasında sulhun imzalanmasından sonra fiatların yükselmeye başladığı görülmektedir²⁶. Amerikan iç harbi (1861) ise, pamuklu mâmulur idhalâtında düşüslere sebebiyet vermiştir. Haleb Konsolosu Skene'in 31 Aralık 1862 tarihli raporunda, pamuklu idhalâtının 1/4 oranında azaldığından, Manchester'deki fiat artışlarının aynen Haleb'e aks etmemesi sebebiyle o tarihe kadar 25000 denk civarında olan idhalâtın 7000 denge düştüğünden bahs edilmektedir²⁷. Fakat aynı harb hali, Haleb bölgesinin düşük kaliteli pamuklarına geniş çapta ihrac imkânı da hazırlamıştır. Şöyle ki, o tarihe kadar ancak yatak, yorgan gibi maddelerde kullanılan kısa elyaflı pamuklar için Fransa iyi bir alıcı olmuş; bunları, iyi kalite ile karıştırarak kullanmış ve bu hal harbin bitimine kadar sürmüştür²⁸.

Amerikan iç harbinin tesirleri Selânik bölgesinde de hissedilmiştir. Kırım harbi sırasında, askerin ihtiyaçlarının karşılanması için toprak mahsullerine olan talebin artması çiftci sınıfının gelirini yükseltmiş, buna bağlı olarak idhalât da artmıştı. Kırım Harbi senelerinden başlayarak, Amerikan iç harbine kadar Selânik'in İngiltere'den olan idhalâtı 260000 sterling civarında seyr ederken Amerikan iç harbi burada da pamuk ekiminin artmasına ve bu yolla geliri fazlalayan halkın lüks maddeler tüketimine yönelmesine; neticede, İngiltere'den yapılan idhalâtın yarım

22 A.P. 1877/LXXXIII, 1043-1045.

23 Bu konuda fazla bilgi için bk. Tuncer Baykara, «Cehri Üzerine Notlar», *Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, VIII/16, İstanbul 1967, s. 160-161.

24 Afyon mahsulünün Çin-İngiliz harbi dolayısıyla ihracında ortaya çıkan meseleler için bk. M.S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri*, II, İstanbul 1976, s. 23-28.

25 Konsolos Suter'in 2 Mart 1843 tarihli raporu: F.O. 78/533, 189a-b.

26 Konsolos Suter'in 28 Şubat 1844 tarihli raporu: F.O. 78/573.

27 Bu düşüş üzerine Avusturya ticaret muâhededesinin imzalanmasına kadar kısa bir süre, bazı mallar -gümrük vergisi sadece % 5 olan- Avusturya'dan idhal edilmiş ve bu suretle, Avusturya ticaretinde artış görülmüşse de muâhedenin imzalanmasıyla bu yol da kapanmıştır (A.P. 1863/LXX, 446).

28 31 Aralık 1865: A.P. 1866/LXX, 335.

milyona yaklaşmasına sebep olmuş²⁹, yani Amerikan harbi dış ticaret dengesini bozmuştur.

Konsolos raporları içinde zaman zaman birkaç senelik ticarî durumu gösteren mukayeseli raporlara da rastlanmaktadır. Meselâ, Selânik Konsolosu Charles Blunt, 1841-42³⁰ ve 1842-43³¹ seneleri ticaretini raporlarında artış ve azalış miktarlarını da vermek üzere şöyle göstermiştir :

Sene	İdhalât		İhrâcat	
	Tonaj	Kıymet(£)	Tonaj	Kıymet(£)
1841	36 524	135 952	36 275	140 170
1842	41 596	165 906	40 497	163 293
Artış	5 072	29 954	4 222	23 123

Sene	İdhalât		İhrâcat	
	Tonaj	Kıymet(£)	Tonaj	Kıymet(£)
1842	41 596	165 906	40 497	163 293
1843	25 812	112 296	23 699	106 103
Azalış	15 784	53 610	16 798	57 190

Konsolos Blunt 1842 senesindeki artışı, mahallî hükûmetin idaresine bağlamakta, müsâderenin kalkması ve başkının azalmasıyla vatandaşların, mallarına tasarruf edebilme hususunda kendilerini hür görmeye başladıkları, bunun ise ekim alanlarının genişlemesi neticesini doğurduğunu kayd etmektedir³². 1843 senesindeki azalmayı ise iki sebebe bağlamaktadır. 1) Paranın kıymetinde vukubulan düşüş, 2) Mahsûlün kıt oluşu³³.

Konsolos raporlarında bölgedeki sanayi'e de yer verilmektedir. Şehirde ne gibi sanayi kolları bulunduğu, el tezgâhı veya fabrika olmalarına göre sınıflandırılmış, fabrikalardan buharlı olanlara işaret edilmiş, bu arada yabancı sermaye ile çalışanlar ve sermayenin geldiği memle-

29 Selânik Konsolosu Wilkinson'ın 12 Ağustos 1872 tarihli raporu: A.P. 1873/LXVII, 734.

30 Blunt'ın 31 Aralık 1842 tarihli raporu: F.O. 78/531.

31 Blunt'ın 30 Ocak 1844 tarihli raporu: F.O. 78/570.

32 1842 senesine âid aynı rapor.

33 1843 senesine âid aynı rapor.

ketler de belirtilmiştir. Meselâ, tepme mancınıkların³⁴ yerine buharla çalışan mancınıkların ilk defa 1840'da bir Fransız tarafından kurulan ipek fabrikasında gerçekleştirildiğini, kısa zamanda benimsenen bu metodla Avrupa'da aranılan standarda erişildiğini ve sayılarının artarak 4000 kazanlı 85 imâlâthânenin faaliyete geçtiğini, bunlardan bir düzine kadarının ise ekserisi Fransız olan Avrupalıların elinde bulunduğunu, konsolos vekili Jago'nun 1871 senesine âid raporundan öğrenmekteyiz³⁵.

Esnaf teşkilâtı ve işçi gündelikleri de raporlarda temas edilen konulardandır. Haleb Konsolosu Skene'in 1857 senesine âid raporunda, Haleb'deki esnafın dükkân ve işçi sayısını gösteren bir ek bulunmakta olup 62 grupu ihtiva eden bu listedeki bazı esnafa âid sayılar şöyledir³⁶:

E s n a f	Dükkân sayısı	İşçi sayısı
Kasablar	250	500
Yağ tüccarları	500	700
Manavlar	300	600
Berberler	170	450
Terziler	150	500
Tütüncüler	120	100
Enfiyeciler	50	80
Kurukahveciler	40	80
Saraclar	25	100
Esir tüccarları	10	30
Sabun tüccarları	150	250
Sakalar	—	50
Hekimler	—	50
Tacirler	—	230

Sanayi' ve esnafın durumu yanında, zaman zaman bazı iş kollarındaki ücretlere de yer verilmiştir. Nitekim, 1862'de Bursa'da gündelikte çalışan ziraat işçilerinin ücretlerinin 4-5 kuruş, devamlı olarak çalışanların aylıklarının ise 170-200 kuruş olduğunu öğreniyoruz³⁷.

34 Tepme mancınık adı verilen ve bazı ipeklerin çekilmesinde hâlâ kullanılan bu mancınıklar için bk. Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960, s. 370-76.

35 A.P. 1872/LVIII, 843.

36 A.P. 1859/XXX, 440.

37 Sandison'ın 11 Mart 1863 tarihli raporu: A.P. 1863/LXX, 457.

İpek fabrikasındaki ücretler ise şöyledir :

	Uzun gün		Kısa gün	
	kuruş	para	kuruş	para
Kızlar	4	23	3	27
	7	28		
Nezâretçiler	8	10	4	5
	9	25		

Bu bilgilerin hemen arkasından, geçim şartlarını tesbite imkân sağlayan belli başlı birkaç gıda maddesi fiyatı da sıralanmaktadır. Bu rakamları karşılaştırsak görürüz ki, asgarî ücretle çalışan bir ziraat işçisi, bir günlük çalışması karşılığı, bir okka un, yarım okka sığır eti, üç yumurta alabilmekteydi. İpek fabrikasında çalışan kızların durumu da buna yakındı. Fakat nezaretçilerin, ilâve olarak 100 dirhem tereyağı, yahut yarım okka zeytinyağı alabildikleri anlaşılmaktadır³⁸.

Bursa gibi Beyrut'ta da ipek fabrikasında çalışan işçilerin gündeliklerini bulabiliyoruz. Buhranlı bir yıl olduğuna yukarıda temas edilen 1871'in, normal duruma geçiş ayları olan Mayıs-Ekim devresinde -ki uzun günlere rastlamaktadır- ücretler şu şekilde verilmiştir³⁹ :

Mâhir erkek işçiler	6 kuruş
2. sınıf erkek »	5 »
3. » » »	3-4 »
Çıraklar	1-2,5 »
Kız işçiler	3 »
Nezaretçiler	10 »
Nezaretçi yardımcıları	8 »

38 Bu maddeler şunlardır :

	Birim miktarı	Fiatı (kuruş)
Has un	okka	1,75-2,75
Koyun eti	»	3,5 -4,5
Sığır etti	»	2,25-2,5
Kümes hayvanı	tane	4 -5
Tereyağ	okka	11 -18
Zeytinyağı	»	7 -8
Süt	»	3
Yumurta	tane	6-12 para

(Bursa Konsolosu Sandison'ın 11 Mart 1863 tarihli aynı raporu).

39 Konsolos Vekili Jago'nun 1871 yılı raporu: A.P. 1872/LVIII, 844.

Bu ücretler, aynı sene Beyrut'ta zarûrî gıda maddeleri fiatlarıyla⁴⁰ karşılaştırıldığında hayat şartlarının 1862 Bursa'sına nazaran daha ağır olduğu görülür. Gerçekten bir işçi kız bir günlük çalışması karşılığı sadece yarım okka et yahud bir okka un ile 100 dirhem et ve 2 yumurta alabilmekteydi. Nezaretciler ise bir okka un ve yarım okka et yanında 100 dirhem tereyağı, 4 yumurta ve yarım okka süt aldıktan başka gündeliklerinin hemen hemen 1/10'ini diğer ihtiyaçlarına ayırabiliyorlardı.

Raporlarda nafia ve ulaştırma hizmetleri bahis konusu edildiğinde, sanayi'de olduğu gibi yine yabancı sermaye ve tabii daha büyük çapta, devreye girmektedir. Türk kara sularındaki taşımacılıkta (kabotaj) faaliyet gösteren şirketler, bunların aralarındaki rekabet, hangi şirketlere âid gemilerin hangi iskeleler arasında muntazam seferler yaptıkları -meselâ İzmir Konsolosu Cumberbatch'ın 31 Aralık 1869 tarihini taşıyan raporunda Küçük Asya Buharlı Gemi Kumpanyası'nın 15 günde bir İzmir ile Sakız - Sisam - Kalimnos - İstanköy - Sömbeki - Rodos - Fethiye - Antalya arasındaki muntazam seferlerinden⁴¹; Selânik Konsolosu Blunt'ın 1879-1881 senelerine âid raporunda ise Avusturya'nın Tuna Buharlı Gemi ve Llyod, Fransızların Messageries Maritimes, Mısır'ın Hidiviye kumpanyalarının, Selânik ile İstanbul ve Adriyatik sahilleri arasındaki seferlerinden⁴² bahis vardır-takib edilebilmektedir. Kara ve demiryolları, rıhtımlar inşaatı, telgraf hatları döşenmesi gibi hususlara da temas edilmektedir. Demiryollarında, faaliyete geçisinden sonraki hâsılat, masraflar ve kârın gösterildiği tablolar bulunmaktadır. İzmir Konsolosu Dennis'in Aralık 1882 tarihli raporunda, Aydın ve Kasaba demiryollarının beşer senelik kârının bu tarzda verildiği görülmektedir⁴³.

40 Bu fiatların başlıcaları şöyledir :

Mahın cinsi	Birim miktarı	Fiatı (kuruş)
Un	okka	1,625-2,125
Koyun eti	»	6 -7,5
Siğır eti	»	6 -7
Tereyağı	»	16 -16,5
Zeytinyağı	»	10 -11
Pirinç	»	2,75 -3
Peynir	»	6 -7,5
Süt	»	1 -1,5
Yumurta	düzine	2 -3
Üzüm	okka	2 -2,5

(A.P. 1872/LVIII, 867).

41 A.P. 1870/LXIV, 82.

42 A.P. 1883/LXXIII, 95.

43 Aynı rapor, s. 1073.

Aydın Demiryolu Hâsılatı
(Sene sonu 30 Haziran İtibâriyle)

Seneler	Hâsılat £	Masraflar £	Kâr £
1878	91 428	48 957	42 471
1879	93 050	51 243	41 807
1880	93 563	53 657	39 906
1881	94 376	55 913	38 463
1882	134 257	68 875	65 382

Kasaba Demiryolu Hâsılatı⁴⁴

Seneler	Yolcu	Hâsılat Eşya	Toplam	Masraflar	Kâr
1877	37 005	90 470	127 475	59 458	68 017
1878	37 525	88 015	125 540	57 513	68 027
1879	38 395	84 446	122 841	56 699	66 142
1880	39 232	89 715	128 947	59 080	69 867
1881	39 787	80 645	120 434	55 958	64 476

İzmir ve Selânik rıhtımları inşaatının safhaları da bu şehirler konsoloslarının raporlarına aks etmiştir. Hatta Selânik rıhtımının, benzer inşaat faaliyetleri arasında, Türk sermayesi ile girişilen tek teşebbüs olduğu da belirtilmiştir⁴⁵. Telgraf hatları döşenmesi konusundaki bilgiler de ihmal edilmemiştir.

Nehirlerin mecra değiştirmesi veya kanallar açılması gibi hususlar üzerinde de ehemmiyetle durulduğu görülmektedir. Meselâ Gediz Nehri'nin mecra değiştirip 3 mil kadar aşağıdan denize dökülmeye başladığı,

⁴⁴ Aynı rapor, s. 1074. Her ne kadar *Aydın Vilâyeti Salnâmelerinde* Aydın (bk. sene 1300-1301, s. 65; 1301-1302, s. 63; 1302-1303, s. 63; sayı IX, s. 74) ve Kasaba (bk. sene 1300-1301, s. 68; 1301-1302, s. 68; 1302-1303, s. 66; sayı IX, s. 77) demiryolları yolcu (aded) ve eşya (kantar veya ton) miktarlarıyla hâsılat ve masraflar gösterilmişse de muhtemelen, sene başı kabul edilen tarihin farklı oluşu (raporlarda 1 Temmuz, Salnâmede Rûmî Mart başı) dolayısıyla, hâsılatın tamamı sterling olarak verilen Kasaba demiryolunda dahi, karşılaştırma imkânı yoktur.

⁴⁵ Konsolos Blunt'ın 7 Mayıs 1870 tarihli raporu: A.P. 1871/LXV, 352.

buna çare bulunmazsa, Yenikale önünde körfezin ağzının alüvyonlarla kapanacağına İzmir Konsolosu Cumberbatch'ın çeşidli raporlarında ısrarla temas edilmektedir⁴⁶. Kayseri Konsolosu Suter'ın 28 Şubat 1844 tarihli raporunda ise birkaç sené önce Kayseri'nin münbit topraklarının sulanması takdirinde daha iyi mahsul alınacağına düşünülmesiyle Kızılırmak'tan kanallar açılmasının tasarlandığı, 4000 keseye çıkacağı tahmin edilen projeyi Hükûmetin benimsememesi üzerine tasavvurdan vaz geçildiği, Ankara Müşiri İsmail Paşa'nın 1842 yazında Kayseri'yi ziyareti sırasında İngiliz konsolosunun, projenin tatbik edilmesi hususunda ricada bulunup tavassut için söz aldığı; ancak Paşa'nın, Diyarbekir'e tayini ile işin unutulduğu hikâye olunmaktadır⁴⁷.

Konsolos raporlarında yer altı kaynaklarımız hakkında da malûmat mevcuttur. Bunlar, senelik raporlarda kısa bilgiler şeklinde olabildiği gibi, münhasıran bu konuya ayrılmış raporlara da rastlamak mümkündür. Trabzon konsolos vekili Biliotti'nin Eylül 1883 tarihli raporunda Şebinkarahisar civârındaki gümüşlü kurşun madenleri hakkında hayli geniş bilgi verilmekte; madenin nerelerde bulunduğu, ne zamandan beri işletildiği, Avrupalıların işletme imtiyazını almaları, imtiyaz müddetleri, el değiştirmeler, bazı damarlara âid seviye ve uzunluklar gibi hususlar anlatılmaktadır⁴⁸.

Ticaret muâhedelerinin imzalanmasından sonra tatbikatın ne şekilde olduğuna dair İngiliz Hariciyesi tarafından sorulmuş çeşidli sorulara cevap mâhiyetinde ayrı raporlar⁴⁹ olmakla birlikte, senelik mutad raporlarda da zaman zaman bu konuya temas edildiği görülmektedir. Meselâ, Erzurum Konsolosu James Brant, 12 Mart 1839 tarihli raporunda, 1838 Balta Limanı Muâhadesinin doğurduğu şartlara temas etmekte, inhisarların lâğvıyla yerli halkın kazancının fazlaşacağı, böylece yabancı mallarının sürümünün artacağını ifade etmekte, ancak, memleketin bu bölgesinde ihrac edilecek pek az emtia bulunduğu, bunların ise hiçbir zaman inhisar maddeleri arasında yer almamış olduğunu bildirmektedir⁵⁰.

1861 Kanlıca Ticaret Muâhadesi için de Halep Konsolosunun 5 Haziran 1862 tarihli raporu misal olarak verilebilir. Konsolos Skene bu ra-

46 31 Aralık 1869 (?): A.P. 1870/LXIV, 84; 31 Aralık 1869: A.P. 1871/LXV, 359; 1 Haziran 1872: A.P. 1872/LVIII, 1363; 31 Aralık 1873: A.P. 1874/LXVII, 1008.

47 2 Mart 1843: F.O. 78/533, 192b-193b.

48 A.P. 1884/LXXIX, 150-159.

49 *Correspondence, Respecting the Operation of the Commercial Treaty with Turkey, of August 16, 1838*, London 1841.

50 F.O. 78/367, 26b-27a.

porunda, idhal gümrüklerindeki artışın birçok kimseleri İngiltere'den yapılan idhalâtın azalacağına inandırmasına rağmen, bu görüşün doğru olmayacağı, zira özellikle ikame malları olmayan kalemlerde böyle birşeyden söz edilemeyeceğine temas etmektedir⁵¹. Selânik konsolosunun 1881 yılına âid raporunda da 1861 muâhede ve 1862 tarifesinde bahs edilmekte ve İngiliz tarifesinde gümrük resmi miktarları tesbit edilen bazı malların, diğer devletlere âid tarifelerde râyice bırakılmasının, İngiltere ile ticaret yapan tüccarın bir kısmını başka bayraklar altında ticarete sevk ettiği, bunun için muâhede ve tarifenin yenilenmesine ihtiyac duyulduğuna işaret olunmaktadır⁵².

Sonuç olarak denilebilir ki konsoloslar, iktisâdî durumla ilgili pek çeşidli meseleler hakkında kendi hariciyelerine bilgi vermişlerdir. Bu bilgilerin büyük kısmı, kendilerinin de ifade ettikleri gibi, bizim resmî kayıtlarımızdan çıkarılmıştır. Burada, Osmanlı resmî kayıtlarından çıkarılan bu bilgilerin, kendi arşivlerimizden bulunup çıkarılarak kullanılması yerine neden bu raporlara müracaat edildiği sorusu hatıra gelebilir. Eğer Osmanlı ticaret istatistikleri muntazam olarak tutulup neşr edilmiş olsa idi, hiç değilse XVI. asırdan itibaren tutulduğunu bildiğimiz gümrük kayıtları muntazam seriler halinde zamanımıza kadar intikal edebilselerdi, gerçekten bunlara olan ihtiyacımız geniş çapta azalmış olacak veya hiç değilse bazı meselelerde veya karşılaştırma yapmak için istifade edecektik. Amma maalesef bugün bizim kayıtlardan elimizde pek azı mevcuttur. Bunların da büyük kısmı istifadeye arz edilmemiştir. Ayrıca, hiçbir şehre âid tam bir koleksiyon da bulunmamaktadır. Bu yüzden ticaret tarihimizin birinci derece kaynakları olarak konsolos raporları ehemmiyetlerini muhafaza edeceklerdir.

51 A.P. 1863/LXX, 443.

52 Selânik Konsolosu Blunt'ın 1879-81 senelerine âid raporu: A.P. 1883/LXXII.